„CARMEN MISERABILE"

A TATÁRJÁRÁS MAGYARORSZÁGI EMLÉKEI

Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére

KECSKEMÉT
2014

„Carmen miserabile”
A tatárjárás magyarországi emlékei

Tanulmányok Pálóczi Horváth András 70. születésnapja tiszteletére

Kecskemét
2014

Szerkesztette:
Rosta Szabolcs – V. Székely György

ISBN 978-963-9815-38-4

Kiadja a Kecskeméti Katona József Múzeum
6000 Kecskemét, Bethlen krt. 1.

Felelős kiadó: *Rosta Szabolcs* múzeumigazgató

Nyomda: Majsa Lapnyomda Bt.
Felelős vezető: *Szekeres Béla*

Nyomdai előkészítés: *Veszely Ferenc*
Grafika: *Vida Ágnes*

Tartalom

Köszöntő 7

Pálóczi Horváth András publikációinak jegyzéke 9
Pálóczi Horváth András: „Terra vacua et habitatoribus destituta" – Szentkirály a tatárjárás előtt és után 21
Gulyás Gyöngyi: Egy elpusztult tatárjáráskori ház Cegléd határában 29
Gyucha Attila – Rózsa Zoltán: „Egyesek darabokra vágva, egyesek egészben" – A tatárjárás nyomainak azonosítási kísérlete egy dél-alföldi településen 57
Wolf Mária: Régészeti adatok a muhi csata történetéhez 69
Sz. Wilhelm Gábor: „Akiket nem akartak karddal elpusztítani, tűzben elégették" – Az 1241. évi pusztítás nyomai Szank határában 81
Paja László: Tatajárás kori leletek vizsgálati lehetőségei a Szank határából előkerült embertani szérián ... 111
Szilágyi Magdolna – Serlegi Gábor: Nád közé bújtak...? Egy a tatárjárás során elpusztult település maradványai Dunaföldvár határában 127
Pusztai Tamás: Buzogánnyal, tarsollyal és késtok-merevítővel eltemetett halott a muhi csatából 141
Gulyás Gyöngyi – Gallina Zsolt: Magányos kun lósír Csanádpalotáról 151
Török Béla – Kovács Árpád – Sós Dániel: Összefoglaló a csanádpalotai lósírból előkerült nemesfém- és vastárgyak archeometriai anyagvizsgálatáról 169
Lyublyanovics Kyra: A csanádpalotai ló archeozoológiai vizsgálata 175
Vályi Katalin: A tatárjárás Szeren 181
Rosta Szabolcs: Pétermonostora pusztulása 193
Szentpéteri József: Őskori és középkori erődítésnyomok a solti Tételhegyen 231
Hatházi Gábor – Kovács Loránd Olivér: Árpád-kori falu és kun szállás Perkáta–Nyúli-dűlő lelőhelyen – Falu, templom és temetők 241
Rózsa Zoltán – Sümegi Pál: Amiért 70 falu népének vére folyt II. – A peregi árokrendszer központi elemének környezetrégészeti vizsgálatai 271
Simon László: Egy 13. századi bronzcsat Nagykőrös–Ludasról – Adatok a Kiskunság északi peremterülete középkori településtörténetéhez 295
Fodor István: A tatár pusztítás mértéke 313
Selmeczi László: A 13. század második felének néhány kronológiai problémája és következményei 319
V. Székely György: Tatárjárás és numizmatika – Egy történelmi katasztrófa pénzforgalmi aspektusai 331
Kertész Róbert: „...Ódon, tatár korabeli földsáncai folyópartra néznek" – Szolnok ispán föld-fa vára 345
Mordovin Maxim: Karahánida-kori mázas kerámia Tölebiből 385
Kovács Szilvia: A Kalka menti csata (1223) és a kunok 413
Zsidai Zsuzsanna – Langó Péter: Kunok és alánok Ibn al-Athīr munkájában 421
Szabó Béla: A mongolok Európa elleni inváziójának kezdete: az orosz fejedelemségek hódoltatása és a Magyarország elleni hadjárat előzményei 435
Hakan Aydemir: Adatok a kunsági kiszámoló vers „bírem", „íkem" alakjainak törökségi hátteréhez 441

Rövidítések jegyzéke 451

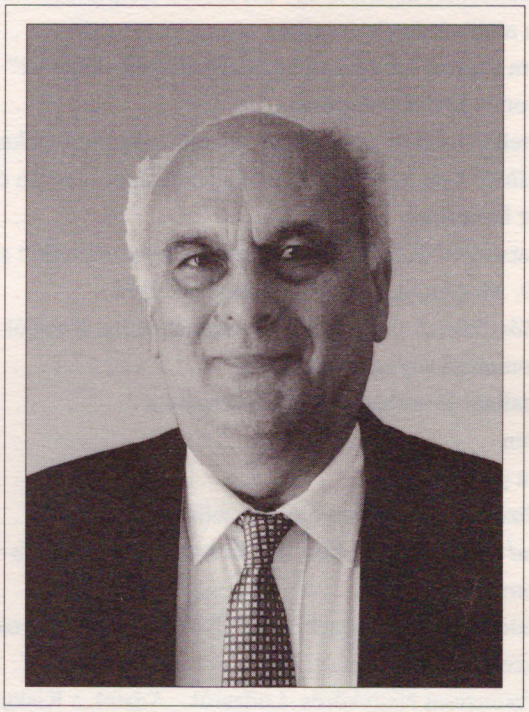

Kiskunfélegyháza, 2011. szeptember 22.

Alkalmi múltidéző Pálóczi Horváth András 70. születésnapján

Most, hogy Pálóczi Horváth András születése évfordulóját ünnepeljük, *laudatió*ként *Csengel* vezér nevében lenne illendő előállnom és köszönteni őt bátyja, *Csingul* fejedelem szíves közvetítését kérve. Egyszerű folytatás lenne még akkor is, ha tudom, árnyalakjukat és elméjüket távolról sem tudnám oly remek közelítésben felidézni, amint tette azt ő, amikor néhány éve ugyanitt 60. születésnapomra szólította szellemüket. Csakhogy, egy ilyen folytatás egyben utánzás – mi több – plágium lenne. Így azóta, hogy Rosta Szabolcs barátunk felkérését kézhez vettem, a kifejezés hogyanja-mikéntjén törtem a fejem. Olyannyira, hogy azt is elfelejtettem tisztázni, kinek a nevében is köszöntöm őt.

A kérdés korántsem érdektelen, hiszen nem tudhatom, vajon nálam avatottabb kunkutatók megszólalnak-e majd. Ha nem, akkor aligha állhatok elő a magyar régészet nevében, mivel ilyen meghatalmazást tőlük nem kaptam. Ám azokra sem hivatkozhatom, akik közé munkáim nyomán inkább tartozom, az őskorkutatók táborára. Így aztán maradok, mint egyszerű „gyalogkunológus" baráti szószóló, mivel ebben a minőségben a megbízatás firtatása sem lenne igazán helyénvaló.

A hivatalos megemlékező többnyire az ünnepelt tetteit, érdemeit vonultatja föl, életútját követi. Kezdve, hogy született 1941. szeptember 29-én Budapesten, családja, híres felmenői, iskolái, doktori és tudományos fokozata, főbb művei és munkahelyei említésén át egészen legutolsó kitüntetéseiig: a *Magyar Köztársaság Lovagkeresztjé*ig és a *Schönwisner István* díjig 1991-ben. Az előbbi adatok a barátnak természetesek, az utóbbi sikerek őszinte örömöt jelentenek, s szívből gratulál.

A baráti köszöntő azonban, talán felsorolásban ennél szűkebb, távolabb áll a teljességtől és sajátságosan csőlátásos, de mindenképp mélyebb az emlékek felidézésében. Amikor Andrást megismertem, már túl volt a harminchetedik évén, és az elismert kutatók között jegyezte a régészettudomány. Akkor már maga mögött hagyta a tatai múzeumi éveket, a röpke történeti statisztikai kitérőt, és a mintaszerűen végzett OMF – templomfeltárási munkákat, Magyarszecsőd és Rakacaszend kutatásait. Talán életének egyik legizgalmasabb időszaka lehetett ez, hiszen a Magyar Nemzeti Múzeum régészeként ekkor már messze benn járt a kunkutatás maga vágta, saját, tüskés-bozótos ösvényén. Nem sokkal előtte tért vissza algériai kutatóútjáról, s már évek óta folytatta a szentkirályi ásatást.

Csaknem pontosan harminckét éve: Gorzsán látogatott meg Poroszlay Ildikóval, aki akkor az újkőkori tell-feltárásomon töltötte el az ásatásokkal teli kurta nyarának tetemes részét. Mindhármunknak örökre emlékezetes hétvége következett, amikor a nappalt munkával és a feltárási módszerek latolgatásával töltöttük, az estét pedig az adomáknak, anekdotáknak és az irodalomnak – pontosabban Latinovits Zoltán hangjának és szellemének – szenteltük. Mi tagadás: az utóbbi esetében csaknem lélegzet-visszafojtva.

Azután a találkozásaink megritkultak, hiszen ki-ki alámerült saját „Halimbája" tengernyi teendőibe. András a lászlófalvi, én a gorzsai, és környező feltárások idő-, és emberpróbáló örvényébe. Annál jólesőbb volt később hallani és látni: a gorzsai tapasztalatok Szentkirályon is meghozták a gyümölcsüket. A szintkövetéses rétegtani módszer újabb középkoros feltáráson vert gyökeret, és vezetett szép eredményekre. Közben különnyomataink cseréje jelentette a kapcsolatok folytonosságát. Bevallom, a kunkutatás számára meglehetős egyoldalúsággal, hiszen akkortájt a kunok elég messze kerültek a látómezőmtől, viszont András egymás után jelentette meg tanulmányait, melyekben a kunok viseletét, megtelepedését, feudalizálódását boncolgatta.

1985-öt írtunk, amikor egy igazán remek ember, Fazekas István, az ízig-vérig félegyházi múzeumigazgató, az első jászkun konferenciával újból egy irányba terelte sorsunkat. Talán ekkor jött össze első ízben a hazai kunkutatás apraja-nagyja, és először állt elő a magyar régészet egy kizárólag a kun történetet felelevenítő – sajnos rövid időre szabott – kitűnő kiállítással. Az akkor ismert kun emlékanyagot eredetiben vagy másolatban szinte teljességgel felvonultató bemutatót Pálóczi Horváth Andrásnak köszönhettük. Ugyanúgy, ahogy a kiállítás néhány oldalas ismertetőjét is, ami – legalábbis a figyelő hozzáértő számára – már jelezte: nagy dolgok vannak készülőben.

A következő tíz esztendő – amint azt Szegedről követhettem –, munkássága mintegy kiteljesedését jelentette. Ekkor születtek meg első, Szentkirályon nyugvó környezetrégészeti és komplex településtörténeti tanulmányai, és két főműve: a több nyelven is megjelent *„Besenyők, Kunok, Jászok”*, és a magyarországi kunok kutatását máig is legteljesebben összefoglaló a *„Hagyományok, kapcsolatok és hatások a kunok régészeti kultúrájában”* című monográfiája. E műveivel vált teljessé az a kutatássorozat, amellyel Pálóczi Horváth András gyakorlatilag megteremtette a magyarországi kunok régészeti kutatásának – valóban korszerű – kereteit. Ez, a már közel kétszáz éve létező, ám az óta is csak vajúdó kutatási terület valójában az ő munkája révén nyert „polgárjogot” a magyar régészetben. Ez a megállapítás akkor is igaz, ha jól tudjuk, közben másoktól is születtek fontos eredmények a kunok régészeti kutatása terén.

Az elmúlt másfél évtizedben a szorosan vett kun régészet mellett az agrártörténeti kutatások, az egyetemi oktatás, a középkori környezetrégészet (Visegrád), a tanítványok foglalták le ideje nagy részét. Megtisztelőnek tartom, hogy mindezek mellett vállalta Csengele-könyvem lektorálását, melyben hasznos tanácsokat és szempontokat adott vitatott kérdések megközelítéséhez. A könyvhöz írt előszava pedig – ha lenne helyénvaló kritika – már nem a régészet, inkább a magyar irodalom ügye lenne. Igen, a könyv újra összehozott minket. A pesti bemutató után – többek között Gorzsára emlékezve – még mindnyájan együtt ültünk… családi körben.

Kedves András! Még sok születésnapot kívánok, mert a mondással együtt úgy tartom, „a világ legegészségesebb dolga a születésnap. Minél több van belőle egy embernek, annál tovább él.” Isten éltessen!

Horváth Ferenc

Szentpéteri József

Őskori és középkori erődítésnyomok a solti Tételhegyen

Bevezetés

A napjaink korszerű technológiája révén megvalósuló roncsolásmentes régészeti kutatások[1] kiváló lehetőséget nyújtanak a kísérletezésre: hogyan lehet költséghatékonyan olyan elemzéseket végezni, melyek azután előkészítik a talajt a célzott vizsgálatokhoz, az így kapott eredményeknek tervásatásokon való ellenőrzésére, pontosítására. Nem tudatosan ezzel a céllal, de hasonló utat jártunk be, amikor 2005 tavaszán interdiszciplináris kutatásokat kezdeményeztünk a Bács-Kiskun megyei Tételhegyen.[2]

A Solti síkság és a Kalocsai Sárköz határán, a Duna egykori árterületén elhelyezkedő mintegy százhektáros dombháton és környékén végzett rendszeres terepszemlék és terepbejárások előzték meg hosszabb-rövidebb (a rendelkezésre álló forrásokból évente folytatható 3-5-8 hetes) tervásatásainkat. Az 1950-es évek óta honvédelmi, majd régészeti céllal készült légi felvételek szisztematikus gyűjtésével[3] és elemzésével,[4] a ma már különböző internetes fórumokon folyamatosan nyilvánosságra kerülő műholdfelvételek tanulmányozásával, geofizikai (magnetométeres és földradaros)[5], illetve természetföldrajzi (geológiai)[6] vizsgálatokkal olyan térinformatikai adatbázis kezdett kibontakozni,[7] melynek alkalmazásával már a konkrét feltárások megkezdése előtt, illetve velük párhuzamosan fontos információk álltak rendelkezésünkre – természetesen a megfigyelhető objektumok konkrét időrendjének pontos meghatározása nélkül. Ezekhez további – mindenekelőtt térképtörténeti – vizsgálatok is járultak, melyek jól hasznosítható adatokkal egészítették ki egyre bővülő régészeti ismereteinket.

Az újkori katonai térképek és a modern légi felvételek tanulságai

Mindhárom katonai felmérés (I.: 1782–1785, II.: 1858, III.: 1882)[8] részletesen ábrázolja a Solthoz tartozó Tétel-halom domborzati viszonyait és helyzetét a környék úthálózatában. Közülük a legtöbb képi információt a harmadik tartalmazza: a tengerszint fölötti legnagyobb magasságát 114 méterként jelöli (mai meghatározás szerint: 112,8 m). Pontosan mutatja azt a Soltról Szabadszállás felé vezető (ősi) útvonalat, amely keresztülszeli az abban az időben már külterületként szolgáló Tételhegyet, melyet ekkor már csupán tanyák vettek közre. A térkép feltünteti a Bán-széket, mely északkeletről mocsárszerűen határolja a halmot. Jól láthatók a Duna egykori mellékágainak maradványai, ezek természetes folyásiránya északnyugat-délkeleti irányú volt. (1. kép)

A modern légi felvételeken (különösen az áradásos időszakokban vízzel megtelő sekély vízfolyások nyomvonalai alapján[9]) megfigyelhető, hogy a Tételhegy északkeleti sarkánál – egyelőre pontosan nem meghatározható korban – egy a domb peremét követő csatornával összekötötték a Bán-széket elárasztó forrás helyét, ezáltal ebből az irányból lehetetlenné tették a domb akadálytalan megközelítését. Ugyanez a jelenség érzékelhető a dombhát déli végén: ott két kisebb csatorna maradványai találhatók,[10] melyek dél felől nehezítették, illetve terelték meghatározott útvonalra a szabad mozgást. (2. kép)

---

[1] A kérdéskör legújabb áttekintése és módszertanának összefoglalása: BERTÓK – GÁTI 2014, 13–15.

[2] A *Castrum Tetel Program* indulásáról: SZENTPÉTERI 2013; az interdiszciplináris kutatásoknak a Jedlik Ányos Program támogatásával való kibontakozásáról: SZENTPÉTERI 2010; az eddig elért eredmények összefoglalása: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014. A solt–tételhegyi kutatások 2012 óta az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport keretében folynak, melyekről a kutatóközpont honlapján lehet folyamatosan tájékozódni (http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport-hu.html; http://www.btk.mta.hu/aktualis-main/451-muhelymegbeszeles-a-2013-evi-tetelhegyi-kutatasokrol.html).

[3] SZENTPÉTERI 2010, 54., 4. j.

[4] SZABÓ 2014.

[5] PUSZTA 2014.

[6] NAGY – HORVÁTH – BRADÁK – RUSZKICZAY-RÜDIGER 2014.

[7] HOLL – SZENTPÉTERI 2011.

[8] TÖRÖK 2014.

[9] Például SZENTPÉTERI 2010, 74., 5. kép (Jászai Balázs felvétele, Civertan Bt.).

[10] A Tétel-halom környéki vízjárta területek rekonstrukciójánál azt a tényt is figyelembe kellett venni, hogy jelen korunkban a Duna állandó kotrása miatt akár 5-7 méterrel is csökkent a folyó vízszintje.

Mindezek alapján feltételezhető, hogy a Tételhegyen lakók az idők során nem csupán a természetes vízfolyások adta védelmet használták föl, hanem mesterséges csatornákkal, vízzel feltölthető árkokkal is körülvették a környékből a legmagasabb pontján mintegy 17 méterrel kiemelkedő dombhátat.

Az erődítmények térinformatikai vizsgálata

A felszínen járva a Tételhegyen az az érzése az avatatlan szemlélőnek, hogy nemhogy földvár, de még régészeti lelőhely sincs messze s távol a vidéken. De elegendő egyetlen légi felvételt kézbe vennie ahhoz, hogy megyőződjön az első benyomás téves voltáról! A lelőhely légi fotósai közül mindmáig a német Otto Braasch 1997 és 2002 között készült felvételei hordozzák a legtöbb információt. (3. kép) A Pécsi Légirégészeti Tékába került fényképek térinformatikai elemzését Szabó Máté foglalta össze.[11] (4. kép) Ezen lényegében minden olyan jelenséget figyelembe vett, amely árkokkal, gödrökkel kapcsolatos; de óvatos megközelítéssel nem tért ki az egykori sáncoknak a felszínen alig érzékelhető, szétszántott sávjaira, foltjaira. Ezek vizsgálatba vonását az archív (katonai céllal készült) fotók elemzése tette lehetővé. Ezek közül is egy a Honvédelmi Minisztérium Térképészeti Tárában őrzött, 1954 júniusában készült fotó a legalkalmasabb az általunk a későbbiek során Templomdombnak elnevezett plató szélein megfigyelhető sánctalp-maradványok részteles vizsgálatára. Ez a fekete-fehér felvétel alkalmas arra, hogy a geofizikai vizsgálatok eredményeivel és egy 2003-as színes légi fotóval egybevetve (7–8. és 9–10. kép) messzemenő következtetéseket vonjunk le a sáncok és a kapuk elhelyezkedésére, szélességére, néhol a szerkezetére vonatkozóan. (11–12. kép)

Az őskori erődítések szerkezete

A tételhegyi erődítések kialakulása a légi felvételek, a műholdképek, a terepbejárások, valamint a régészeti feltárások (köztük a sánc- és árokátvágások) eredményeinek mérlegelése alapján a következőképpen rekonstruálható: az erődítetlen településen élő népességétől elkülönülő arisztokrácia egy, a hegy északi végén felépített fellegvárba húzódott, amely nem csak a környéktől, de a nagy kiterjedésű halmon elhelyezkedő többi településrésztől is el volt zárva.

Az ovális földvárat körülvevő védelmi sáncok és árkok szerkezetének megismerésére szolgáló kutatásokat Somogyvári Ágnes vezeti.[12] Az eddigi feltárások szerint a középső bronzkori Vatya-kultúra időszakához köthető az az *első fázis*, amelynek során létrehozták a mintegy 2,4 hektár nagyságú földvárat, amelynek sáncárkát a késő bronzkori urnamezős kultúra idején megújították. A (peremen belül számolva) mintegy 88 hektár nagyságú dombot két nagyobb, hosszan ívelő keresztirányú árokkal tagolták. Ezek a sáncokkal övezett széles árkok, amelyekről eddig csupán fúrásokkal és magnetométerrel tájékozódhattunk (5–6. kép), a dombhát mindkét pereméig futottak.

Feltehetően a késő bronzkor végén, a kora vaskor elején[13] történhetett *második fázisként* az erődítményrendszer kibővítése, megerősítése: ekkor a teljes dombhát területét széles talpú sáncokkal övezték,[14] és a peremeken meghatározott távolságonként (a domb déli és keleti szélén például egymástól mintegy 250 méteren-

[11] SZABÓ 2014.

[12] SOMOGYVÁRI 2014.

[13] Ezen a helyen is hálásan köszönöm Somogyvári Ágnes (Kecskeméti Katona József Múzeum), valamint Szabó Géza (Wosinszky Mór Múzeum, Szekszárd) tanácsait és kritikus megjegyzéseit a tételhegyi őskori erődítések kialakulására és belső időrendjére vonatkozóan.

[14] A légi és műhold-felvételeken a környezetüktől elkülönülő világos sávokat több ízben is azonosíthattuk a terepbejárásokon: a helyszíni tapasztalatok arra utalnak, hogy a felszínen megfigyelhető széles, hosszanti sávokat apróra töredezett sárgás-fehér színű réti mészkő és vörös agyag törmelékei alkotják. Ezek adták – amint arról a sáncátvágások alkalmával meggyőződhettünk – a sánc tömegének alapanyagát. Mivel a Tételhegy esetében jelenleg is intenzíven művelt mezőgazdasági területről van szó, ahol a szántás iránya általában és természetszerűleg merőleges az egykor a dombhát peremén húzódó sáncokra, az egykori sánctalpaknál jóval szélesebb sávként jelentkezik a sáncok nyoma a fényképfelvételeken. Az északnyugati dombperemen ezt a jelenséget a csapadékos időjárásból adódó nagyfokú erózió még csak fokozza. Különösen a nagy esőzések után lehet észlelni (erre legutóbb 2014. szeptember 1–3. között volt példa, amikor 36 óra alatt 73 mm csapadék hullott), hogy a domboldalon magának utat kereső vízmosások az eredeti helyéről milyen messzire képesek lemosni az egykor szilárd, fűvel stabilan egyben tartott sánc anyagát. A sánc jellemzően mindig a domb pereme *alatt* néhány méterrel alacsonyabban volt megépítve – feltehetően abból a célból, hogy a tetején kialakított palánk felett is el lehessen látni. A Tételhegy oldalán elhelyezkedő, vízmosások által odasodort fehér sávokra és „körökre": SZENTPÉTERI 2010, 72., 2. kép (HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Térképtár 41071; 1954. júniusi légi felvétel).

ként) erődített kapukat, jól védhető bejáratokat alakítottak ki (16. kép). A mintegy három kilométer hosszúságú külső erődfal létesítésének pontos időpontjáról, majd fennállásának időszakáról még nincs elegendő információnk, ennek megállapításához további sáncátvágások és célirányos ásatások szükségesek. Ezekre a kutatásokra szinte az utolsó pillanatban kerül sor, mivel a mezőgazdasági tevékenység során alig-alig maradt néhány bizonyító részlet a felszínen (15. kép), s a mélyszántás is csupán néhány centis rétegét tette megfigyelhetővé az egykor bizonyára több méter magas sáncoknak (14. kép).

Az őskori erődítések középkori megújítása

Ami a tételhegyi őskori erődítményrendszer későbbi felhasználását illeti, a római korban, valamint a népvándorlás korában csupán feltételezésekre szorítkozhatunk a várhegy szerepét illetően.[15] Az eddigi ásatási eredmények a kora Árpád-kortól kezdve szolgálnak számunkra ismét bizonyítékokkal.[16]

A halom északi szélén, a Templomdombnál[17] kissé alacsonyabb szintmagasságon azonosítottuk azt a háromszög formájú erődítményt, amely Czajlik Zoltánnak a Tételhegyről publikált légi felvételének képaláírásában mint őskori erődítményhez tartozó *elővár* szerepelt.[18] Az általunk Várdombnak elnevezett dombhát véleményem szerint a középkori Fejér vármegye solti székének központjával azonosítható.[19] A 11–12. században már feltehetően meglevő várról, a hozzá tartozó birtokokról és tulajdonosainak kilétéről egyelőre még csak az Árpád-kor legvégéről vannak szórványos ismereteink, melyekről az Anjou- és Zsigmond-korban már egyre több okleveles forrás áll rendelkezésünkre.[20]

A műholdfelvételekről leolvasható távolsági adatok alapján mintegy 1,7 hektár alapterületűnek becsült földvárat először terepbejáráson gyűjtött Árpád-kori leletekkel lokalizáltuk (közöttük jellegzetesen korai cserépbogrács-töredékek is voltak), majd célzottan, szisztematikus műszeres leletfelderítéssel vizsgálódtunk a helyszínen. A korban szokásos fémtárgyak e szempontból számunkra legértékesebb része azok az Árpád-kori éremleletek voltak,[21] amelyek GPS-koordinátái alapján megrajzolt elterjedési térkép[22] meggyőző bizonyítékul szolgált az egykori vár keltezésére. (A régészeti leletek szóródása és a műholdképek elemzése még talán az egykori ispáni udvarház helyét is sejtetni engedik.)

A 2013. évi ásatási szezon során meggyőződhettünk arról, hogy a háromszög alakú erődítmény belső, hosszanti oldalát alkotó sánc talpa – még a szántással erősen roncsolt állapotban is – kitűnően bizonyítja az egykori földvár építésének alaposságát. Ehhez képest a Tételhegy keleti és nyugati peremén hosszan elhúzódva, telekszerű elrendezésben találhatók a korábbi terepbejárásokon már észlelt Árpád-kori, illetve középkori objektumok.[23] A 2008-ban a domb nyugati szélén végzett sáncátvágás (bár ott semmilyen keltező erejű leletanyag nem került elő) feltehetően az egész várhegyet övező (széles talpú, viszonylag nagy magasságú) erődítésre utal, ez a sáncrész azonban a középkor idején már valószínűleg nem lehetett használatban (17. kép).

Kitekintés

A 2005-ben megkezdett kutatások eredményeinek előzetes publikálása[24] révén reméljük, hogy több mint három évtizeddel Nováki Gyulának és Bóna Istvánnak a tételihez hasonló időrendi helyzetben levő (tisza)alpári bronzkori és kora Árpád-kori várról szóló tanulmányának[25] közzététele után ismét lendületet kap

[15] A solti helytörténeti irodalomban egyelőre csupán bizonyítatlan feltételezések találhatók egy tételhegyi *római castrum* létezéséről (SOÓS 1929.; NAGY 1964.; NAGY 1990.; SZONDI 2007.); míg a helyszín avar kori hatalmi központ szerepéről *(hring)* jelenleg még szintén csak munkahipotézis szintjén fogalmazhatók meg településtörténeti vonatkozások: SZENTPÉTERI 2014a.

[16] TAKÁCS 2014.

[17] Az itt feltárt középkori templomról ROSTA – BUZÁS 2014., a körülötte elhelyezkedő temetőről PETKES 2014., valamint FÓTHI – BERNERT 2014. szól.

[18] CZAJLIK 2004, 111, 113, 120, 1. kép. Ezt megelőzően egy nemzetközi légi régészeti kutatásokat tárgyaló kiadványban jelent meg Otto Braasch tételhegyi felvétele: BERTÓK – VISY 1997, 157.

[19] Álláspontomhoz csatlakozott V. SZÉKELY 2014., TAKÁCS 2014.

[20] ZSOLDOS 2014.

[21] BACSKAI 2014.

[22] SZÉKELY 2014.

[23] Ehhez lásd Otto Braasch légi régészeti fényképeinek térinformatikai elemzését: SZABÓ 2014.

[24] SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014.

[25] BÓNA – NOVÁKI 1982.

Bács-Kiskun megyében a várkutatás ügye. Ilyen módon a solti Tételhegyen újonnan fölfedezett őskori és Árpád-kori várakat[26] beilleszthetjük a tágabb régió, a Duna–Tisza köze, valamint a hazai és a nemzetközi várkutatás tudományos közegébe.[27]

[26] SZENTPÉTERI 2014b.

[27] A hazai várkutatás – Bóna István inspiráló kötetei (BÓNA 1995., BÓNA 1998.) után – különösen nagy fellendülést vett az elmúlt időben több kiváló régészünk tiszteletére és közreműködésével összeállított kötettel; csak példaként utalok néhányra: Nováki Gyulának (KOVÁCS – MIKLÓS 2006.), Németh Péternek (CABELLO – C. TÓTH 2011.), Feld Istvánnak (TEREI – KOVÁCS – DOMOKOS – MIKLÓS – MORDOVIN 2011.), valamint témaköre miatt idézem az egyik ünnepelttől való összegzést: FELD 2010.

Irodalom

BACSKAI 2014 — Bacskai István: *Műszeres leletfelderítés Solt–Tételhegyen. – Metal detector survey at Solt–Tételhegy.* In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 235–244.

BERTÓK–GÁTI 2014 — Bertók Gábor – Gáti Csilla: *Régi idők – új módszerek. Roncsolásmentes régészet Baranyában 2005–2013.* Archaeolingua, Budapest, 2014.

BERTÓK–VISY 1997 — Bertók, Gábor – Visy, Zsolt 1997. *Bildkatalog (Ungarn).* In: Oexle, Judith (Hrsg./szerk.): Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. *Történelmünk képei madártávlatból – A légi régészet Közép-Európában.* Landesamt für Archäologie, Dresden 1997, 141–163.

BÓNA 1995 — Bóna István: *Az Árpádok korai várairól*. Debrecen, 1995.

BÓNA 1998 — Bóna István: *Az Árpádok korai várai*. Debrecen, 1998.

BÓNA–NOVÁKI 1982 — Bóna István – Nováki Gyula: *Alpár bronzkori és Árpád-kori vára – Alpár*. *Eine bronzezeitliche und mittelalterliche Burg.* Cumania VII (1982) 18–286.

CABELLO – C. TÓTH 2011 — Juan Cabello – C. Tóth Norbert (szerk.): *Erősségénél fogva várépítésre való*. *Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére*. Nyíregyháza, 2011.

CZAJLIK 2004 — Czajlik Zoltán: *Légi régészeti kutatások Magyarországon 2003. (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában folyó munkáról). – Aerial archaeological investigations in Hungary in 2003. (A short report of the activity of the 3D Research Laboratory of the ELTE Archaeological Institute)*. RKM 2003. Budapest 2004, 111–145.

FELD 2010 — Feld István: *Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása*. *– Archaeological Research into Medieval Castles and Residences*. In: Benkő Elek Kovács Gyöngyi (szerk./eds.): A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon. Archaeology of the Middle Ages and the Early Modern Period in Hungary I–II. Budapest 2010, 495–520.

FÓTHI – BERNERT 2014 — Fóthi Erzsébet – Bernert Zsolt: *A solt–tételhegyi Árpád-kori temető antropológiai vizsgálata. – Anthropological Study of the Solt–Tételhegy Cemetery*. In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 135–158.

HOLL – SZENTPÉTERI 2011 — Holl, Balázs – Szentpéteri, József: *Creation of a GIS Database for the Archaeological Investigation of a Major Administrative Centre in the Carpathian Basin: Solt–Tételhegy (County Bács-Kiskun, Hungary).* In: Jerem, Erzsébet – Redő, Ferenc – Szeverényi, Vajk (eds.): On the Road to Reconstructing the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA). Proceedings of the 36th Annual Conference. Budapest, April 2–6, 2008. Archaeolingua, Budapest 2011, 219–225. CD: 251–257.

KOVÁCS – MIKLÓS 2006 — Kovács Gyöngyi – Miklós Zsuzsa (szerk.): *„Gondolják, látják az várnak nagy voltát…". Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Burgenkundliche Studien zum 80. Geburtstag von Gyula Nováki.* Budapest, 2006.

NAGY 1964 — Nagy Béla: *Adatok Solt község történetéhez*. Solt, 1964.

NAGY 1990 — Nagy Béla: *Solt nagyközség monográfiája*. Solt, 1990.

NAGY – HORVÁTH – BRADÁK – RUSZKICZAY-RÜDIGER 2014 — Nagy Balázs – Horváth Erzsébet – Bradák Balázs – Ruszkiczay-Rüdiger Zsófia: *A Tétel-halom kialakulása, szerkezete, domborzata. – The*

structure and surface evolution of Tétel-halom. In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 23–32.

PETKES 2014 Petkes Zsolt: *Árpád-kori temető a tételhegyi Templomdombon*. – *An Árpádian Age cemetery on Templom Hill of the Tételhegy site*. In: SOMOGYVÁRI–SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 85–110.

PUSZTA 2014 Puszta Sándor: *Felszíni mágneses kutatások a Tételhegy területén*. – *Geophysical investigations on the Tételhegy site*. In: SOMOGYVÁRI–SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 53–62.

ROSTA – BUZÁS 2014 Rosta Szabolcs – Buzás Gergely: *A tételhegyi középkori templom és számítógépes modellje*. – *Excavation of the medieval church at Solt–Tételhegy (2006–2009)*. In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 125–134.

SOMOGYVÁRI 2014 Somogyvári Ágnes: *Bronzkori telepjelenségek és erődítésnyomok Solt–Tételen (Előzetes jelentés)*. – *Bronze Age settlement features and defence works at Solt–Tétel. Preliminary report.* In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 63–84.

SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014 Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – Székely György (szerk.): *Castrum Tetel Program (Solt–Tételhegy). Eredmények és perspektívák*. – *The Castrum Tetel Project (Solt–Tételhegy). Results and perspectives.* In: Somogyvári Ágnes – Szentpéteri József – Székely György (szerk./eds.): Településtörténeti kutatások. Solt–Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. Settlement studies. Solt–Tételhegy, Kiskunfélegyháza, Amler-bánya. ArchCum 3 (2014) 5–272.

SOÓS 1929 Soós Árpád: *Solt nagyközség története*. Paks, é. n. [1929].

SZABÓ 2014 Szabó Máté: *Solt–Tételhegy légirégészeti kutatása*. – *The aerial archaeological exploration of Solt–Tételhegy.* In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 41–52.

SZENTPÉTERI 2010 Szentpéteri József: *Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről*. – *Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009)*. RKM 2009. Budapest 2010, 53–80.

SZENTPÉTERI 2013 Szentpéteri József: *Castrum Tetel – Egy induló kutatási program kérdésfeltevései. Castrum Tetel – Research Design of a New Archaeological Project.* In: Révész László – Wolf Mária (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3. Szeged 2013, 357–371.

SZENTPÉTERI 2014a Szentpéteri József: *Az Avar Kaganátus hatalmi központjai – a hringek*. – *The hrings – Political centres of the Avar Khaganate*. Tisicum XXII (2014) 169–177.

SZENTPÉTERI 2014b Szentpéteri József: *Semmiből egy régi világot: kutatások Solt–Tételhegyen (2005–2013)*. – *An ancestral world from naught: research at Solt–Tételhegy (2005–2013)*. In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 7–22.

V. SZÉKELY 2014 V. Székely György: *A Solt–Tételhegyen előkerült numizmatikai anyag értékelése*. – *The numismatic finds from Solt–Tételhegy*. In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 245–261.

SZONDI 2007 Szondi Miklós: *Solt városa. Helytörténeti gyűjtemény, ismeretterjesztő könyv*. Solt, 2007.

TAKÁCS 2014 Takács Miklós: *A solti Tételhegy középkori települései (Előzetes jelentés)*. – *Preliminary report on the medieval settlement sections excavated at Solt–Tételhegy.* In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 111–124.

TEREI – KOVÁCS – DOMOKOS – MIKLÓS – MORDOVIN 2011 Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim (szerk./eds.): *Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére*. – *On the Trail of Castles. Studies in honour of István Feld on his 60th birthday.* Budapest, 2011.

TÖRÖK 2014 Török Enikő: *Tételhegy a térképeken*. – *Tételhegy on old maps*. In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 263–272.

ZSOLDOS 2014 Zsoldos Attila: *Tétel középkori birtokosai*. – *The medieval landowners of Tétel*. In: SOMOGYVÁRI – SZENTPÉTERI – V. SZÉKELY 2014, 225–234.

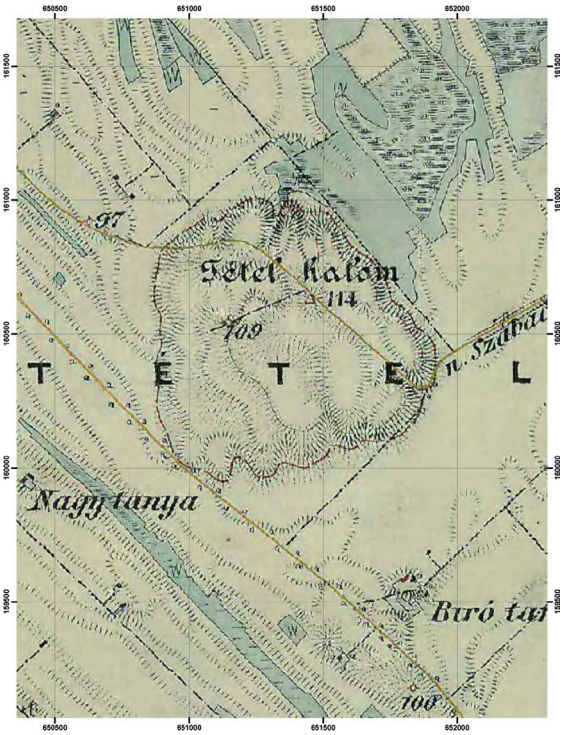

1. kép. A Tételhegy (Tétel-halom) a III. katonai felmérésen (1882)

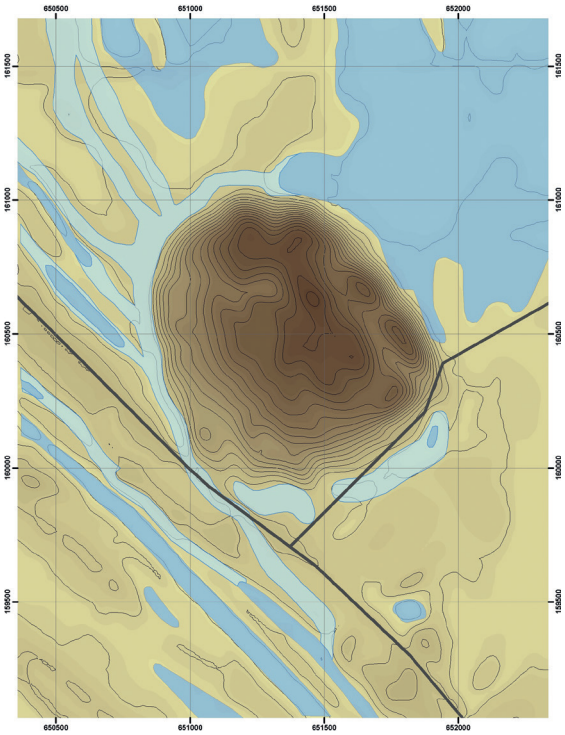

2. kép. A Tételhegy rekonstruált vízrajzi környezete. (Szentpéteri József terve nyomán készítette Pánya István)

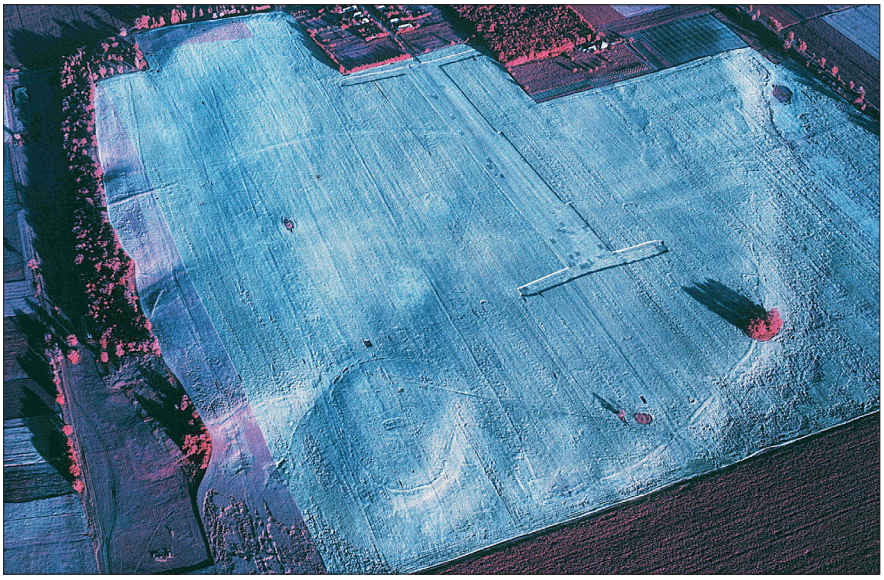

3. kép. A Tételhegy Otto Braasch infravörös légi felvételén, 1997 (Pécsi Légirégészeti Téka)

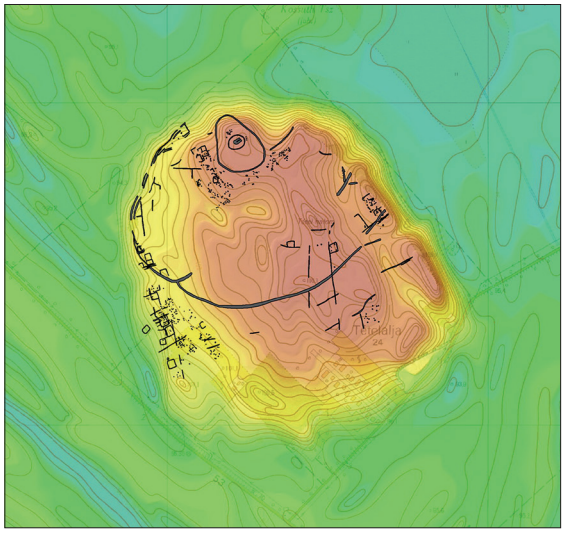

4. kép. Otto Braasch légi felvételeinek térinformatikai elemzése. (Készítette Szabó Máté)

5. kép. A Tételhegyen végzett geológiai fúrássorozat helyszínei. (Készítette Nagy Balázs)

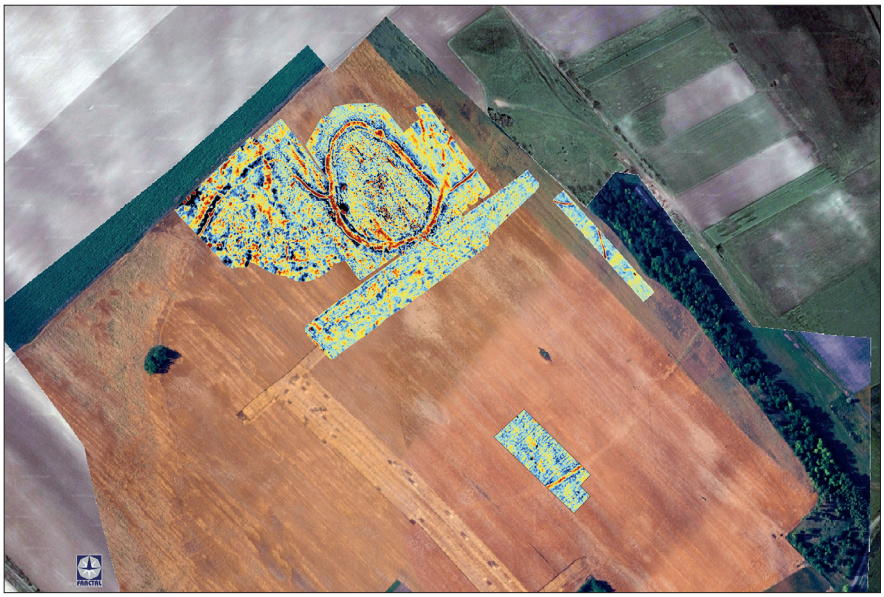

6. kép. Puszta Sándor geofizikai mérései a Tételhegyen. (Készítette Holl Balázs)

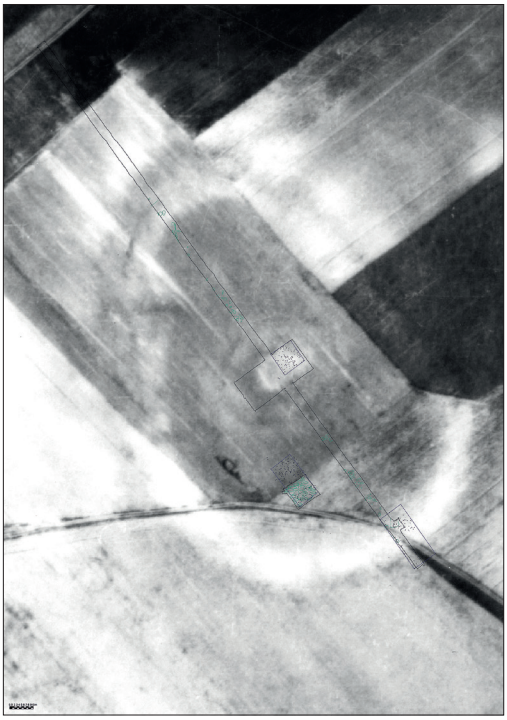

7. kép. A Templomdomb egy 1954-es légi felvételen, valamint a 2007-ig nyitott szelvények. (Készítette Holl Balázs)

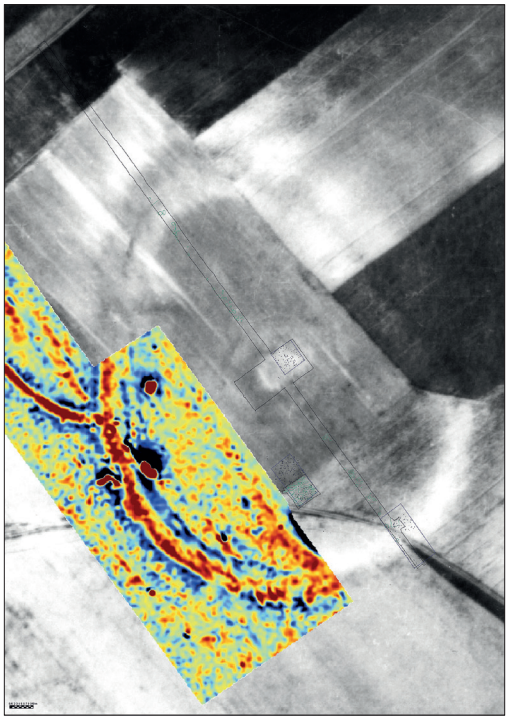

8. kép. Az előző kép és a geofizikai vizsgálatok összevetése. (Készítette: Holl Balázs)

9. kép. A Templomdomb Otto Braasch 1997-es légi felvételén, valamint a 2007-ig nyitott szelvények. (Készítette Holl Balázs)

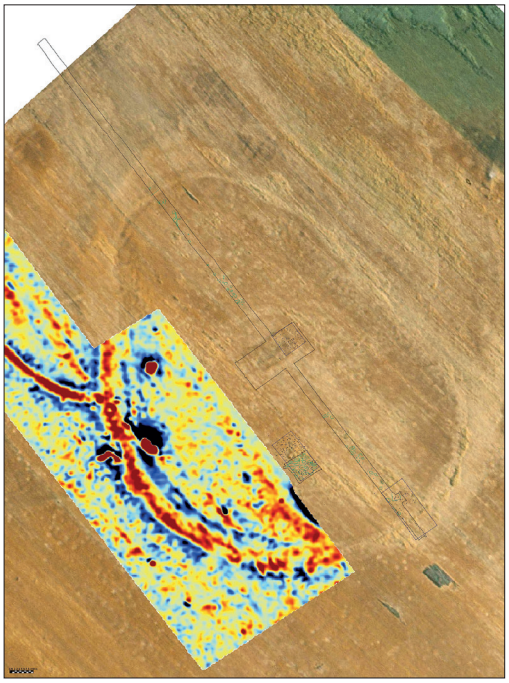

10. kép. Az előző kép és a geofizikai vizsgálatok összevetése. (Készítette: Holl Balázs)

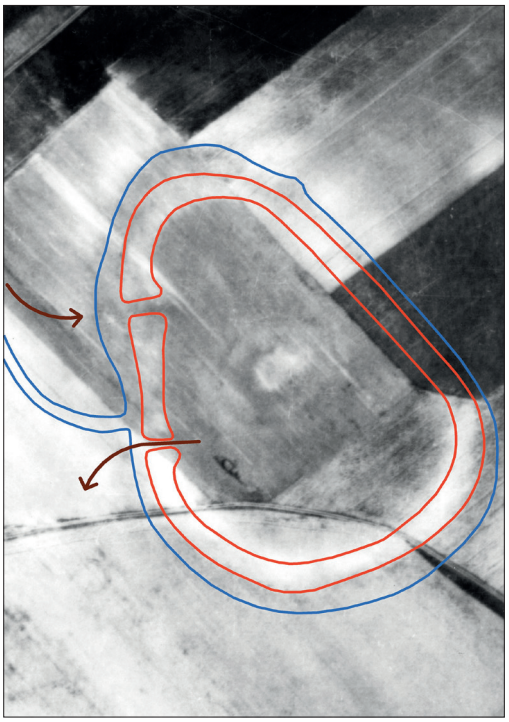

11. kép. A Templomdombon látható őskori sáncok körvonalai egy 1954-es légi felvételen. (Szentpéteri József összeállítása)

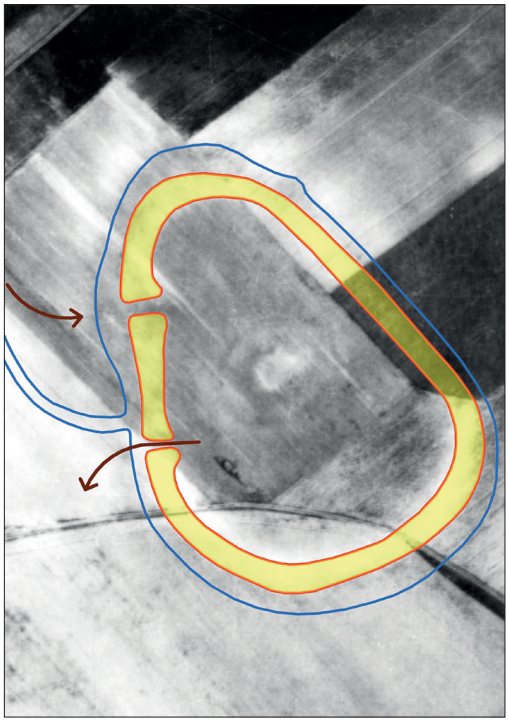

12. kép. A Templomdombon látható őskori sáncok kiszínezett vonalai. (Szentpéteri József rekonstrukciója, Pánya István rajza)

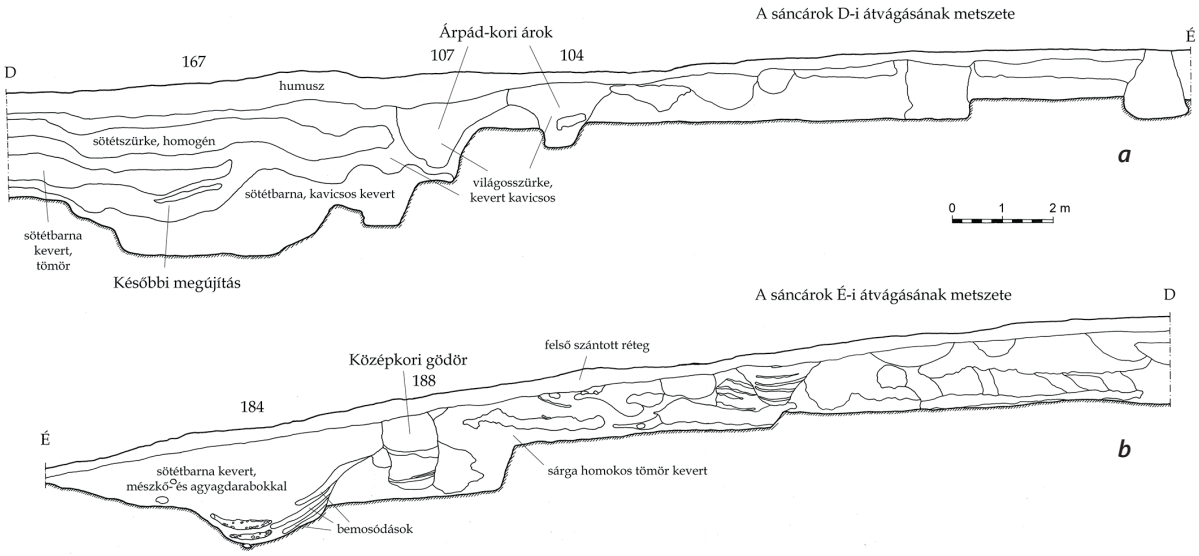

13. kép. A Templomdomb déli sáncának (a), valamint északi sáncának (b) metszete. (Vida Ágnes rajza)

14. kép. A Templomdomb déli sáncának átvágásánál megfigyelhető a sánctalp csekély maradéka. (Szelényi Károly felvétele, 2007. augusztus 28.)

15. kép. A Tételhegy keleti peremén látható sánc maradványa. (Szentpéteri József felvétele, 2007. január 26.)

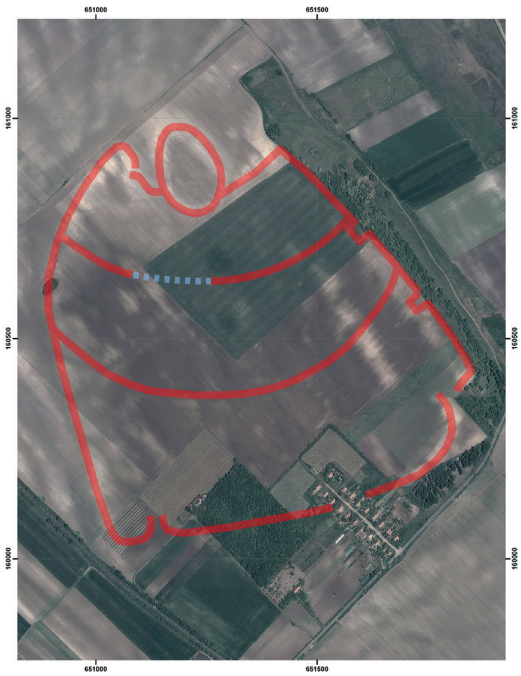

16. kép. A tételhegyi őskori erődrendszer rekonstrukciója. (Szentpéteri József terve nyomán készítette Pánya István)

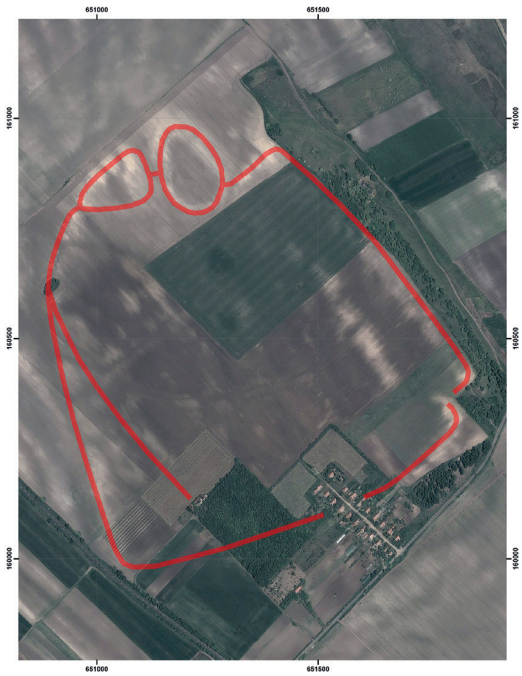

17. kép. A tételhegyi középkori erődrendszer rekonstrukciója. (Szentpéteri József terve nyomán készítette Pánya István)